

DEMOGRAFIK JARAYONLARNING IQTISODIY TARAQQIYOTIGA
TA'SIRINING STATISTIK TAHLILI (BUXORO MISOLIDA)

Mirali Hasan o'g'li Sharipov

*Buxoro davlat universiteti Buxgalteriya hisobi va statistika o'qituvchisi Buxoro,**O'zbekiston E-mail: miralixoja.92@gmail.com +998907151907*

Maqolada demografik jarayonlarning iqtisodiy taraqqiyotga ta'sirining nazariy-uslubiy jihatlari o'rganilgan, demografik ko'rsatkichlar turlari tavsifi berilgan, demografik ko'rsatkichlar hisoblashi ochib berilgan, demografik jarayonlarning iqtisodiy taraqqiyot jarayoniga ta'sir qiladigan ichki va tashqi omillar ko'rilgan. Shuningdek, demografik jarayonlarning iqtisodiy taraqqiyot jarayonini boshqarish tizimi mexanizmi, uni yuzaga chiqarish tartibi, amal qilish, qayta tarkiblashtirish tamoyillari bayon qilingan.

В статье рассматриваются теоретико-методологические аспекты влияния демографических процессов на экономическое развитие, описываются виды демографических показателей, раскрывается расчет демографических показателей, рассматриваются внутренние и внешние факторы демографических процессов, влияющие на процесс экономического развития. Также описывается механизм системы управления экономическим процессом развития демографических процессов, порядок ее возникновения, реализации, принципы реструктуризации.

The article discusses the theoretical and methodological aspects of the impact of demographic processes on economic development, describes the types of demographic indicators, reveals the calculation of demographic indicators, considers internal and external factors of demographic processes that affect the process of economic development. It also describes the factor of demographic processes in the mechanism of the system for managing the economic process, the order of its occurrence, implementation, and the principles of restructuring.

Kalitli so'zlar: *demografiya, iqtisodiy taraqqiyot, demografik ko'rsatkich, tabiiy o'sish, mexanik o'sish, tug'ilish ko'effitsienti, o'lim ko'effitsienti, nikoh, ichki va tashqi omillar, migratsiya, yosh, jinsi, statistika....*

O'zbekistonda iqtisodiyotni yangilash va modernizatsiya qilish borasida amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlar bugungi kunda o'zining natijalarini namoyon etib kelmoqda.

Jumladan, qisqa vaqt ichida iqtisodiyotda chuqur tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish, ishlab chiqarishni yangi texnika va texnologiyalar asosida qayta jihozlash, aholi daromadlarining o'sishini ta'minlash, qulay investitsion muhitni shakllantirish, kichik biznes, xususiy tabirkorlik, xizmat ko'rsatish va servis sohasini barqaror rivojlantirishda sezilarli yutuqlar qo'lga kiritildi.

Albatta, bunda mamlakat demografik rivojlanishining o'rni katta bo'lib, ijtimoiy manfaatlarga yo'naltirilgan iqtisodiy maqsadlarni amalga oshirishda aholi, uning o'sishi, joylashishi, demografik tarkibi kabi jihatlarni bozor munosabatlariga o'tish davri nuqtai

nazaridan o'rganish katta ahamiyatga ega. Chunki, aholi ham asosiy ishlab chiqaruvchi kuch, ham iste'molchi sifatida jamiyat taraqqiyotida hal qiluvchi ahamiyatga egadir.

Respublikadagi barqaror va samarali iqtisodiyotni shakllantirishga qaratilgan iqtisodiy islohotlar markazida demografik vaziyat turadi. Chunki, O'zbekistonda aholining o'sish sur'atlari yuqori hisoblanadi. So'nggi yillarda aholining tabiiy o'sishi birmuncha kamaygan bo'lishiga qaramay, u hali ham ayrim mamlakatlarga nisbatan olib qaraganda eng yuqori darajadadir.

Mazkur maqolamiz aholi to'g'risidagi ma'lumotlarni yig'ish, qayta ishlash va tahlil qilish, aholining rivojlanish nazariyasini ishlab chiqish, demografik jarayonlar qonuniyatlarini nazariy asoslash va baholash, demografik siyosat va demografik prognozlashtirishning nazariy asoslarini ishlab chiqishni o'z oldiga vazifa qilib qo'yadi.

Demografiya jarayonlar hisoblanmish tug'ilish, o'lim, nikoh va ajralishni, aholining son va sifat xususiyatlarini aholining takror barpo bo'lish qonuniyatlarini, aholining jins yosh, nikoh va oilaviy tarkibini, oilaning demografik, ijtimoiy - iqtisodiy faoliyatini, aholi migratsiyasini, demografik prognozlashtirish va demografik siyosatni o'rganishni maqsad qilganmiz.

Bularning barchasi o'rganishdan maqsad bitta Prezidentimiz Yangi O'zbekistonda taraqqiyot strategiyasida birinchi yo'nalish qilib olingan islohotlarida erkin fuqarolik jamiyatini rivojlantirish va inson qadrini yuksaltirishdan iborat.

Odatda har qanday mamlakatda yuqori demografik sur'at, aholi soni va nikohlarning yuqori tezlikda ortib borishi uning iqtisodiy parametrlariga bosimni oshirish bilan birga, ushbu yo'nalishda qator muammolarni vujudga keltirishi mumkin.

Avvalgi bo'limda demografik jarayonlarning ijtimoiy sohalarga ta'siri tahlil qilinganda, ularning deyarli barchasida O'zbekiston iqtisodiyotining rivojlanishi bilan bog'liq jihatlar ishtirok etganini, ya'ni har qanday ijtimoiy sohalardagi infratuzilmalarni yaratish, yanada takomillashtirish birinchi galda aholi soni ortishidan kelib chiqib amalga oshirilsada, oxir-oqibat mamlakat iqtisodiyotga ta'siri ko'zga tashlanadi.

Dunyoning qator mamlakatlari, birinchi galda iqtisodiyoti sust rivojlangan davlatlar aholi sonining yuqori sur'atlarda o'sishi, bunga teskari proporsional tarzda iqtisodiyot rivojlanishi past bo'lganligi bilan ajralib turadi.

Osiyoning janubiy, Afrikaning Sahroi Kabirdan janubda joylashgan qator mamlakatlarda ana shu jihatlarni ko'rish mumkin. Lekin bularning barchasiga qaramay, agar mamlakat to'g'ri va samarali ijtimoiy-iqtisodiy siyosat olib borsa, demografik jarayonlar, jumladan, aholi sonining ortishidan ijobiy natija bo'lishi ham mumkin.

Bunga misol tariqasida inson kapitalidan samarali foydalanish orqali demografik bosimdan ijobiy natija chiqarish mumkin.

Ma'lumot uchun, Jahon bankining 192 mamlakatda o'tkazgan tadqiqotlariga ko'ra, zamonaviy iqtisodiyotda jismoniy kapital umumiy boylikning 16 foizini, tabiiy kapital 20 foizni, inson kapitali esa 64 foizni tashkil etadi.

Yaponiya, Germaniya va Shvesiyada inson kapitali ulushi 80 foizga yetadi, Rossiyada esa atigi 14 foizni tashkil etadi. Yuqorida qayd etilgan iqtisodiyoti sust rivojlangan mamlakatlarda esa undan ham past daraja saqlanib qolmoqda.

Shu o'rinda Vetnam (aholisi salkam 100 mln.kishi) va Filippin (salkam 110 mln.kishi) singari mamlakatlarni misol tariqasida keltirish mumkinki, mamlakatlarda aholi soni hamda o'sish sur'ati yuqoriligi saqlanib qolgan sharoitda inson resurslaridan samarali foydalanish borasida ijobiy natijalarga erishishgan.

Asosiy mexanizmlar sifatida chet elga mehnat resursi "eksport"ini to'g'ri yo'lga qo'ygan holda boshlagan vetnamliklar tez orada ishlab chiqarish va iqtisodiy o'sish sur'atini yuqori darajada oshirishga erishdi. Hozirda ushbu mamlakatlarda jon boshiga YaIM 3,5-4 ming AQSh dollarigacha ko'tarilishiga erishishgan.

Bunga birinchi galda inson kapitalidan oqilona foydalanish, ta'lim tizimini muvaffaqiyatli yo'lga qo'yish va eng muhimi to'g'ri iqtisodiy rivojlanish yo'lini tanlaganliklari sababchidir. Ushbu bo'limda demografik jarayonlarning mamlakat iqtisodiy taraqqiyotiga, ayrim tarmoqlarga ta'siri tahlil qilinadi.

Jumladan, aholining mehnatga layoqatli qatlamini qo'llab-quvvatlash va mehnat bozoridagi islohotlar, ularning daromadlari shakllanishi, uy-joy qurilishi va urbanizatsiyaning rivojlanishi, aholining muhandislik-infratuzilma ob'ektlari hamda oziq-ovqat ta'minoti borasidagi tahlillar keltiriladi.

Garchi iqtisodiyotning barcha sohalari aholi soni va o'sish sur'atiga bog'liq bo'lsada, davlat budjeti va iqtisodiy taraqqiyot bilan bog'liq yuqoridagi omillar birlamchi tahlil etilishi maqsadga muvofiqdir.¹

Demografik ko'rsatkichlar - bu jamiyatdagi jarayonlarni tahlil qilishda foydalaniladigan statistik ma'lumotlar tizimi. Ularning asosida ma'lum bir hududda yashovchi aholining soni va tuzilishi to'g'risida xulosa chiqarish mumkin. Shuningdek, bunday tadqiqotlar yordamida ular sog'liqni saqlash holati, jamiyatning iqtisodiy imkoniyatlari to'g'risida ma'lumot olishadi. Mamlakat xavfsizligini faqat jamoat manfaatlarini himoya qilish tizimi mavjud bo'lganda ta'minlash mumkin.

Demografik ko'rsatkichlar - bu ijtimoiy-iqtisodiy sohadagi qonuniyatlarni tavsiflovchi koeffitsientlar va mutlaq qiymatlar. Ular birinchi navbatda aholi sonining dinamikasini ko'rib chiqadilar:

- unumdorlik;
- o'lim;
- nikoh;
- ajralish;
- turmush qurgan juftlarni ko'paytirish;
- boshqa.

Shuningdek, ushbu qiymatlar aholi tarkibidagi o'zgarishlarni baholashga imkon beradi. Ro'yxatdagi ko'rsatkichlar jamiyatdagi o'zgarishlar haqidagi gipoteza va nazariyalarni ishlab chiqish va isbotlashda hisobga olinadi. Ularning asosida demografik prognozlar tuziladi.

Aholini boshqarish xususiyatlarini aniqlash uchun fan tomonidan qanday demografik ko'rsatkichlar o'rganilayotganligini ko'rib chiqish zarur. Ularni yana ikkita guruhga bo'lish mumkin. Bu mutlaq va nisbiy ko'rsatkichlar. Birinchi guruh to'g'ridan-to'g'ri hisoblash yo'li bilan olingan qiymatlarni o'z ichiga oladi. Ular o'rganilayotgan hududda ma'lum bir guruh odamlar sonini ifodalaydi.

1. ¹ <https://demografiya.uz/ilmiiy-tahliliy-axborotnoma>

Nisbiy ko'rsatkichlar foizlarda yoki nisbatlarda ifodalanadi. Ular populyatsiya tuzilishini aniqlash uchun ishlatiladi.

Asosiy mutloq ko'rsatkichlarga ma'lum bir hududdagi aholi soni, shuningdek, uning alohida guruhlari kiradi. Bu, masalan, viloyat, shahar, tuman yoki mamlakatning mutlaq demografik ko'rsatkichlari bo'lishi mumkin. Shuningdek, ushbu qiymatlar toifasiga tug'ilish va o'lim, nikohlar, ajralishlar soni kiradi. Aholining harakati nafaqat tabiiy, balki mexanik ham bo'lishi mumkinligi sababli, o'rganish davomida mamlakatga kelgan va ketgan odamlar soni ham hisobga olinadi.

Aholini ro'yxatga olish paytida mutlaq raqamlar olinadi. Bu sizga ma'lum bir vaqtning o'zida ma'lum demografik voqealarni umumlashtirishga imkon beradi. Ma'lumotlar bir yil, bir oy, bir necha yil davomida to'planadi. Mutlaq ko'rsatkichlar ma'lumotga ega emas. Biroq, ular tahlil davomida dastlabki ma'lumot sifatida harakat qilishadi.

Nisbatan ko'rsatkichlar aholining har mingiga to'g'ri keladi. Bu ma'lumotlarni bir necha davrda yoki boshqa mamlakatlar bilan taqqoslash imkonini beradi. Bular ko'proq ma'lumotli qadriyatlar bo'lib, ular asosida jamiytdagi asosiy jarayonlar va kelajak uchun bashoratlar to'g'risida xulosalar chiqariladi.

Asosiy demografik ko'rsatkichlar jamiyat farovonligi, uning sog'lig'i, iqtisodiy faoliyati va boshqalar to'g'risida xulosalar chiqarishga imkon beradi. Nisbiy qadriyatlar ma'lum bir hududdagi odamlar sonining dinamikasi va sifatini baholash uchun ishlatiladi. Ularning yordami bilan mamlakat ichkarisida, shuningdek, boshqa davlatlar bilan ayrim ko'rsatkichlarni taqqoslash mumkin.

Bunday koeffitsientlar ming kishiga jinsi va yoshi hisobga olinmasdan hisoblanadi. Shuning uchun natija ppm (%) ga teng. Demografik menejment tomonidan qo'llaniladigan asosiy nisbiy nisbatlar quyidagilar:

- Tug'ilish darajasi. U ma'lum bir davrda (yiliga) tug'ilgan bolalar umumiy sonining ming kishiga to'g'ri keladigan aholi soniga nisbati sifatida aniqlanadi.
- Nisbatan demografik o'lim darajasi. U yiliga o'lganlarning umumiy sonini mingga aholi soniga bo'lish yo'li bilan hisoblanadi.
- Aholining tabiiy o'sish darajasi. Birinchidan, yil davomida mamlakatda tug'ilish va o'lim o'rtasidagi farq aniqlanadi. Natijada aholining umumiy soniga bo'linadi.

Demografik boshqaruv turli yo'nalishlarda amalga oshirilishi mumkin. Tadqiqot maqsadlari boshqacha bo'lishi mumkin. Shuning uchun tahlil jarayonida o'rganiladigan ko'rsatkichlar to'plami boshqacha bo'lishi mumkin. Shunday qilib, iqtisodiy, ijtimoiy, tibbiy va demografik ko'rsatkichlar va boshqalar mavjud, bu holda ular bir xil ko'rsatkichni hisobga olishlari mumkin, ammo har xil o'lchovlarda.

Ko'rsatkichning tafsilot darajasi o'zgarishi mumkin. Tahlil qilinadigan demografik voqealar va jarayonlar umumiy, maxsus yoki alohida bo'lishi mumkin. O'lchovni tanlash tadqiqot maqsadlariga bog'liq.

Umumiy ko'rsatkichlar butun populyatsiyada yuz beradigan jarayonlarni tahlil qilishga imkon beradi. Ular millatning umumiy salomatligi va farovonligini aks ettirishi mumkin. Aholining aksariyat qismi demografik holatini aniqlash uchun maxsus ko'rsatkichlardan

foydalaniladi. Tizimdagi tarkibiy o'zgarishlarni ko'rsatadigan eng chuqur ma'lumotlar ma'lum ko'rsatkichlardir.

Shunday qilib, tug'ilish darajasi bu jarayonni butun populyatsiyada xarakterlaydi. Ushbu guruhning maxsus ko'rsatkichlari 35 yoshgacha bo'lgan ayollar guruhidagi tug'ilishdir. Ushbu nisbat guruhning ko'p qismini qamrab oladi. Ushbu yo'nalishdagi xususiy ko'rsatkich - universitet talabalari o'rtasida tug'ilish darajasi.

Tadqiqot davomida turli xil ko'rsatkichlardan foydalanganlik tufayli global jarayonlarni, shuningdek ularning tuzilmalarini kuzatish mumkin, qaysi aholi guruhida tug'ilishning demografik ko'rsatkichlari yuqori bo'ladi va qaerda o'rtacha ko'rsatkichdan orqada qoladi. Bunday tadqiqotni to'g'ri bajarish uchun siz jamiyatdagi umumiy natijalarni qaysi kogortalar, guruhlar tashkil etishini aniq tushunishingiz kerak. Bu sizga to'g'ri boshqaruv qarorlarini qabul qilishga imkon beradi.

Kerakli miqyosdagi ko'rsatkichlarni tahlil qilish jarayonida to'g'ri ko'rib chiqish etarli demografik siyosatni ishlab chiqishga, ijtimoiy boshqaruv texnologiyalarini ishlab chiqishga imkon beradi. Bundan tashqari, tug'ilish koeffitsienti bo'yicha aholi sonining o'sish ko'rsatkichlarini o'rganayotganda, aholining yoshi va jinsi tuzilishini o'rganish kerak.

Buxoro viloyatida demografik jarayonlarning iqtisodiy taraqqiyotga ta'siri o'rganadigan bo'lsak birinchi navbatda demografik jarayonlarni ko'rib chiqamiz viloyatimizning aholi soni statistik ma'lumotlarga ko'ra 2026- yil 1- yanvar holatiga 2107,0 ming kishini tashkil etib, yil boshiga nisbatan 30,0 ming kishi yoki 1,4 % ko'paygan. Jumladan, shahar aholisi soni 774,8 ming kishini (jami aholi sonidagi ulushi 36,8 %), qishloq aholisi soni 1 332,2 ming kishi (63,2 %)ni tashkil etdi. Viloyatimiz 2 ta shahar va 11 ta tumanlarga bo'linadi.

Doimiy aholi soni, ming kishi

	2025-yil	2026-yil	O'sish sur'ati, % da
Buxoro viloyati	2 077,0	2 107,0	101,4
Buxoro sh.	300,2	304,7	101,5
Kogon sh.	65,5	66,1	100,9
<i>viloyatlar:</i>			
Olot	105,8	107,3	101,5
Buxoro	181,7	185,0	101,8
Vobkent	151,2	154,0	101,8
G'ijduvon	327,5	331,9	101,4
Kogon	86,3	88,0	101,9
Qorako'l	174,3	176,4	101,2
Qorovulbozor	20,3	20,7	101,7
Peshku	133,5	135,8	101,7
Romitan	153,5	155,3	101,2
Jondor	188,8	191,9	101,6
Shofirkon	188,4	189,9	100,8

Rasm. Buxoro viloyati aholi soni²

Demak, aholisining asosiy qismi qishloq joylarida istiomad qilishini inobatga olib viloyatda iqtisodiy-ijtimoiy islohotlar aholi farovonligi va yashash sharoitlarini yaxshilashga

2. ² https://www.buxstat.uz/uploads/press-revizlar/2025/dem/dem_dekabr

qaratilgan bo'lib, aholini uy-joy bilan ta'minlash va kommunal xizmatlar sifatini oshirish ana shunday islohotlarning bir ko'rinishidir.

Viloyat tomonidan aholini uy-joy bilan ta'minlashda daromadi past bo'lgan aholi uchun uy-joyning dastlabki to'lovini subsidiya tarzida to'lab berish va imtiyozli ipoteka kreditlari, kommunal xo'jaliklar faoliyatini yuritishda budget asosida moliyalashtirishdan voz kechib xususiy mulkdorlar shirkatlarini tashkil etishga o'tildi.

Garchi sohada tub o'zgarishlar, yangilanishlar jarayoni borayotgan bo'lsada, qator muammolar mavjud.

Keyingi yillarda barpo etilayotgan yangi, namunaviy tipdagi uy-joylar, ko'p kvartirali uy-joy massivlariga bo'lgan talab hamon yuqori bo'lsa-da, shahar va shaharchalardagi ko'p qavatli uylarda sohaga oid, yechimini topish zarur bo'lgan masalalar borligi barchaga ayon.

Bu muammolar to'g'ridan - to'g'ri bo'lmasada, bilvosita aholining demografik ko'rsatkichlariga ta'sir qiladi.

Bu holat keyinchalik davom etib, qishloq hududlarda aholining ko'payish sur'atiga ham biroz ta'sir qildi.

Hukumat tomonidan yirik shaharlar atrofida yo'ldosh shaharchalar va uy-joy massivlarining tashkil etilishi, yirik qishloqlarning shahar tipidagi posyolkalarga aylantirilishi va umuman aholi punktlaridagi infratuzilmalarni shaharlarga mos sharoitlarga o'tkazilayotgani urbanizatsion jarayonlar jadallashuviga, shaharlarning ham aholi soni bo'yicha qishloqlarga nisbatan tezlik bilan ortib borishiga zamin hozirladi.

Agar xuddi shu yondashuv davom etaversa, mamlakat hukumati qabul qilgan dasturlar bo'yicha 2030 yilga borib urbanizatsiya darajasi hozirgi 50,8 dan 60,0 % gacha oshishi kutiladi.

Buni birinchi navbatda aholi va nikohlar (oilalarning) sonining jadallik bilan oshib borayotgani, natijada aholining uy-joyga bo'lgan talabining yuqoriligi bilan izohlash mumkin.

Xulosa qilib aytganda, Viloyatda demografik jarayonlarning iqtisodiy taraqqiyot bilan o'zaro bog'liqligini tahlil qilganda quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

- Birinchidan, mamlakat iqtisodiy taraqqiyotining barcha tarmoqlarida u yoki bu ko'rinishda demografik jarayonlar bilan bog'liqlik mavjudligini unutmaslik lozim.

- Ikkinchidan, mamlakatning YaIMi, iqtisodiy o'sishi va boshqa iqtisodiy ko'rsatkichlarni hisoblaganda, turli reytinglarni yuritayotganda albatta aholi soni va tarkibi muhim rol o'ynaydi, aholi sonining ortishi yoki kamayishi yuqoridagi parametrlarda ham ko'rinishi mumkin.

- Uchinchidan, mamlakat yoki hududlarning ichki budgetini shakllantirish, tashqi qarzlar yoki xorijiy investitsiyalarni jalb qilishda hududlarning demografik holatini inobatga olish kerak.

- To'rtinchidan, aholi bandligini oshirish, uy-joy, infratuzilmalar, oziq-ovqat va boshqa zurur ehtiyojlarini ta'minlash chora-tadbirlari hamda rejalashtirish dasturlarini ishlab chiqishda albatta, aholi soni va tarkibi, shuningdek, demografik jarayonlarning borishini inobatga olish lozim.

- Beshinchidan, aholi bilan bog'liq dasturlar, jumladan, demografik rivojlanish va demografik siyosat olib borishda ham o'z navbatida mamlakat va hududlarning iqtisodiy-ijtimoiy holatini hisobga olish tavsiya etiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Yangi O'zbekiston taraqqiyo strategiyasi" To'ldirilgan ikkinchi nashri. Toshkent: "O'zbekiston" nashriyot, 2022. - 416 bet.
2. Abdurahmonov Q.X. Abduramanov X.X. "Demografiya" O'zR Oliy va o'rta-maxsus ta'lim vazirligi. - T.: Noshir, 2011. 296-b.
3. Т.А. Долбик-Воробей, О.Д. Воробьева "Статистика населения и демография" Москва : КНОРУС, 2018. — 314 с.
4. В.В. Usmonov. A.D. Abdurahmonov «Aholi statistikasi». (Darslik) - T.: TDIU, 2019 - 173 bet.
5. Statistika. O'quv-uslubiy qo'llanma. 2022 yil. 75 b. O'z.R. DSQ huzuridagi nashriyot.
6. Milliy iqtisodiyotdagi tarkibiy va tuzilmaviy o'zgarishlarning tizimli tahlili. B.Begalov umumiy tahriri ostida. Monografiya, 2018.
7. Ableyeva A.M. Sistema natsionalnix schetov i ekonomicheskiye balansy: uchebnoye posobiye. - Ufa, 2012. - 158 s.
8. Tojiyeva Z.N. O'zbekiston aholisi: o'sishi va joylanishi. Monografiya. - T. Fan va texnologiya, 2010.
9. Ubaydullayeva R.A, Ota-Mirzayev O.B., Umarova N. "O'zbekiston demografik jarayonlari va aholi bandligi". - Toshkent, 2006.
10. Abulqosimov X.P. "Shakllanayotgan bozor iqtisodiyotida inson omili va uni faollashtirish yo'llari". Monografiya. - T.: Toshkent moliya instituta, 2005.
11. <https://demografiya.uz/ilmiy-tahliliy-axborotnoma>
12. <https://stat.uz/uz/nashrlar-menu/press-relizlar-taqvimi>
13. https://www.buxstat.uz/uploads/press-relizlar/2022/dem/dem_dekabr